

Tatiana Vilchynska

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0003-4881-6132

Halyna Bachynska

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0001-6901-613X

Oksana Verbovetska

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0003-3142-364X

**Концептуалізований образ лиса у творах для дітей
Марії Конопницької та Івана Франка:
лінгвокогнітивний аналіз**

В умовах розширення свобод, зняття заборон щодо дослідження творчості низки письменників або ж окремих їхніх творів у свій час незаслужено замовчуваних як таких, що не відповідали офіційним ідеологічним канонам, перед дослідниками нарешті відкрилися широкі можливості для глибшого осмислення художньо-творчих процесів у всій їхній повноті й розмаїтості. Цікавим у цьому плані є феномен художнього процесу кінця ХІХ-початку ХХ століття – періоду інтенсивної естетизації й інтелектуалізації літератури й літературних мов, що певною мірою окреслився в українській і польській культурах. Саме на цей період припадає творчість Марії Конопницької та Івана Франка.

Обидва автори залишили по собі велику, жанрово розмаїту творчість, яку складають поезія, проза, публіцистика тощо. Тож, цілком зрозуміло, що такий потужний мистецький доробок ще потребує ґрунтовного дослідження. І якщо творчість Франка більшою мірою була об'єктом студіювання і в літературознавчому, і в мовознавчому аспектах (С. Бук, І. Денисюк, Т. Гундорова, М. Ільницький, І. Ковалик, Л. Полюга, О. Сербенська та ін.), то творча спадщина М. Конопницької, зокрема в українському культурному просторі, все ще залишається маловивченою (Ю. Булаховська, В. Ведіна, М. Євшан, Т. Качак, М. Рудницький та ін.). Насамперед це стосується творів для дітей, адже обидва автори залишили неперевершені зразки художніх текстів для юних читачів: у Марії Конопницької – це повість-казка *Про красномодків і сирітку Марисю*, в Івана Франка – *Лис Микита* та цикл казок-оповідань *Коли ще звірі говорили*, а також інші.

Зазначимо, що переважна більшість сучасних досліджень української дитячої белетристики стосується історії літератури (І. Бойцун, О. Гарачковська, А. Гурбанська, Н. Резніченко, О. Чепурна та ін.), помітно менше – власне поетики дитячої літератури (У. Гнідець, Т. Качак, Н. Марченко, Л. Мацевко-Бекерська, Е. Огар, О. Папуша та ін.).

На думку В. Русанівського, література для дітей має бути стилістично багатою, пронизаною непомітною для героїв іронією, але вже з добре розвинутим почуттям справедливості і прагненням до порядності¹. Аналізуючи мову дитячої літератури, учений увагу звертає передусім на казки, що є одним із жанрів фольклору. У цих творах:

... розмовляють білочки, зайчики, півники, лисички, бігають вовчики, тупають ногами ведмедики, олюднуються колобки і діють різні фантастичні істоти. Особливістю української казки, що виразно позначається на мові, є працьовиті герої, яким протиставляються ледарі, наявність багатих і бідних як ознака суспільної несправедливості і перемога останніх над першими, здебільшого жадібними і нечесними, перемога добра над злом. Саме цей казковий світ входить в оригінальну літературу, яка вчить дітей порядності і розвиває в них почуття справедливості².

¹ В. Русанівський, *Мова літератури для дітей*, „Мовознавство” 2006, № 5, с. 14.

² Там само, с. 3.

За словами У. Гнідець:

Дитина є ідеальним читачем, оскільки її не цікавить автор, його біографія, інші твори цього письменника, дитину не турбують критичні відгуки, сприйняття/несприйняття автора читацькою спільнотою. Такий читач зосереджується на художньому змісті, а дитячий письменник покликаний зробити його одночасно цікавим, повчальним, інформативним та художньо вартісним³.

Відповідно література для дітей повинна бути найвищого ґатунку: і з погляду художності, і з погляду мови, оскільки вона виступає головним джерелом виховання мовної культури загалом.

Докладне студіювання художніх текстів для дітей, та ще й у контексті нових наукових парадигм, що активізувалися на межі тисячоліть, визначає *актуальність* вказаної теми.

Запропоноване дослідження є першою спробою зіставного аналізу казкових текстів в українській і польській літературі, написаних письменниками, що жили в один період і були ознайомлені з творчістю один одного. Так, у 1902 р. до 25-річчя творчої діяльності Марії Конопницької Іван Франко написав статтю *Марія Конопницька*, в якій дав високу оцінку письменниці, назвавши її „найталановитішою жінкою не тільки в польській, а й загальнослов'янській літературі”, зауваживши, що „на польському парнасі не було більш помітної жінки, яка б виділялася таким талантом і відігравала б таку активну участь у літературному русі”⁴.

Зауважимо, що сучасні методи мовознавчих досліджень ідіостилю дозволяють сформулювати ширші уявлення про автора художнього тексту в його філософських, естетичних, психологічних та інших вимірах, спроектувавши цю інформацію на мовну картину світу, на виявлення специфіки художньої концептосфери митця, його індивідуальної художньо-естетичної й лінгвософської системи з урахуванням літературознавчого та культурологічного аспектів.

³ У. Гнідець, *Література для дітей та юнацтва: концептуалізація поняття в контексті соціокультурного розвитку суспільства*, „Українська мова і література. Шкільний світ” 2011, № 1–2, с. 8.

⁴ І. Франко, *Марія Конопницька*, [в:] Той же, *Зібрання творів*: у 50 т., Т. 33, Київ 1982, с. 375.

Традиційно авторська інтенція об'єктивується в художньому образі, формою буття якого є слово з усіма його характеристиками. У статті одиницею моделювання авторської картини світу є концепт як мовно-ментальна одиниця, складне утворення, що становить синтез індивідуально-авторського розуміння, традиції загальнонаціонального вживання певного мовного знака, його загальнолюдського усвідомлення. Концепти в національній мові інформують про культуру нації, про її морально-етичні традиції, про ставлення до інших народів, про матеріальні та духовні цінності тощо, експлікуючи інформацію про певний сегмент із життя етносу⁵. До таких належать мовно-ментальні одиниці на позначення тваринного світу.

Українська і польська мови, засвоївши спільну систему образів-символів зі сфери фауни, водночас внесли в їхню інтерпретацію власний національно-культурний компонент, що містить вказівку на особливості поведінки, вдачі тварин тощо. „Введення образного підґрунтя надало мовному узусу нові можливості слововживання, сполучуваності, розширило інтенційні властивості значної за обсягом серії слів – назв тварин”⁶. Лінгвалізацію тваринних образів досліджували З. Василько, Т. Вільчинська, Л. Клименко, В. Кононенко, О. Таран, М. Юркевич та ін.

Таким анімалістичним етнокультурним концептом у творчості обох письменників є „лис” як репрезентант тваринного світу, що в уявленнях людей асоціюється з хитрим і підступним звіром.

Метою наукової студії є дослідження особливостей лінгвалізації концептуалізованого образу лиса у творах для дітей Марії Конопницької та Івана Франка. Поставлена мета передбачає такі завдання, як: встановити особливості вербалізації досліджуваного концепту, з'ясувати його семантико-когнітивну природу, окреслити місце в авторській картині світу.

Отже, *об'єктом* аналізу став концепт „лис”, а *предметом* – його лінгвокогнітивні особливості в авторській мовотворчості.

Матеріалом дослідження послужили прозові казкові тексти для дітей – *Про красноплюдків і сирітку Марисю* Марії Конопницької та

⁵ Т. Вільчинська, *Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.*, Тернопіль 2008, с. 121.

⁶ В. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996, с. 148.

казка *Фарбований лис* із циклу *Коли ще звірі говорили* Івана Франка. У свій час Іван Франко в передмові до заданої збірки писав:

Бажаючи вибрати для наших дітей книжечку щонайкращих казок різних часів і народів, я зупинився поперед усього на тих, де оповідається про самих звірів. Вони найбільше відповідають смакові дітей від 6 до 12 років, заставляють їх сміятися і думати, розбуджують їх цікавість та увагу до явищ природи, але не розбуркують молоду фантазію дивоглядними образами заклятих замків, царів, розбійників, драконів та демонів, не тривожать молодого чуття страшними, трагічними пригодами та незрозумілими для дітей відносинами обох полів. Я бажав би, щоб наші діти в інтересі здорового і морального розвою якнайдовше витали фантазією в тім світі простих характерів і простих відносин, у світі, де все видно, ясно і симпатії не потребують ділитися. Відси вони винесуть перші і міцні основи замилювання до чесноти, правдомовності і справедливости, а надто любов до природи і охоту – придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а й далі просліджувати її великі загадки⁷.

Усім цим настановам повною мірою відповідають вказані твори.

Обидва тексти уже протягом тривалого часу залишаються улюбленими для різних поколінь читачів. Письменникам вдалося органічно поєднати фантастичні сюжети з реалістичними мотивами, жартівливий тон із серйозним. Їхні твори виховують небайдужість, віру у справедливість, заряджають оптимізмом, водночас демонструючи певні відмінності у сприйнятті образів тварин в українській і польській лінгвокультурних традиціях. Зауважимо, що матеріалом стали різні за обсягом тексти, за словами самих авторів, польський – це повість-казка, а український – оповідання-казка, хоча Іван Франко є також автором відомого твору *Лис Микита*, написаного у віршованій формі, який, на нашу думку, потребує окремого дослідження.

Основним *методом* послужив концептуальний аналіз, використання якого дає змогу з'ясувати художньо-семантичні особливості концептів у межах мікро- та макротексту та через них реконструювати індивідуально-авторську картину світу. Поєднання концептуального ана-

⁷ І. Франко, *Коли ще звірі говорили*, [передмова до видання 1903 р.], Той же, *Твори*: у 20 т., Т. 4, Київ 1950, с. 508–509.

лізу з лінгвопоетичним відкриває нові перспективи для лінгвостилістики, когнітивної поетики, лінгвокультурології та лінгвоконцептології і т. п.

Зазначимо, що, попри відомі праці, присвячені аналізу мовотворчості досліджуваних письменників, застосування нових операціональних знань, насамперед когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології, дозволяє глибше зрозуміти світосприйняття та психологію автора, його спосіб мовної об'єктивації дійсності. Саме концепти, які в художньому тексті ще кваліфікують як художні (Л. Петрова), текстові (О. Кагановська), концепти-образи (Т. Вільчинська), авторські (В. Кононенко) та ін., вживаючись у численних контекстах, збагачуються семантично, набувають нових експресивно-оцінних відтінків та виконують функцію ідентифікації авторського стилю.

О. Кагановська, виділяючи текстові концепти, пропонує розглядати їх як текстоформувальну категорію, функціонування якої впливає на семантичну, прагматичну та композиційну структуру художніх творів⁸. На думку В. Кононенка, концепт „входить у художній дискурс не лише як його невід'ємний елемент, а й як компонент його формування, самого існування тексту”⁹. За словами В. Ніконової, „концепти в когнітивних дослідженнях художньої семантики розглядаються як одиниці поетичної картини світу автора, які матеріалізуються в художньому тексті та характеризуються естетичної специфікою й образними засобами вираження, зумовленими творчим задумом митця”¹⁰. На переконання дослідниці, саме в концепті відбивається авторська інтенція, зумовлена його світосприйняттям, а сам концепт, репрезентований різними мовними засобами, здебільшого емоційно, експресивно, оцінно забарвленими, об'єктивує в художньому тексті певний образ.

У досліджуваних текстах таким є концептуалізований образ лиса. У різних етнокультурних традиціях він „символізує злобне лукавство

⁸ О. Кагановська, *Когнітивний підхід до проблеми текстових концептів*, „Наукові записки Кіровоградського державного педуніверситету імені В. Винниченка” 2000, Вип. 22, Ч. 1, с. 255.

⁹ В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008, с. 277.

¹⁰ В. Ніконова, *Трагедійна картина світу в поетичі Шекспіра*, Дніпропетровськ 2007, с. 175.

і підступництво”¹¹. Хитрість як психологічна прикмета цієї тварини експлікується у фольклорі багатьох народів, передусім у казках.

Зазначимо, що в лінгвотрадиції нерідко розмежують образи лиса і лисиці. Так, В. Кононенко вважає, що „лис в образно-символічному вживанні – ще хитріший, ніж лисиця”¹². В. Жайворонок, хоч і зауважує, що символіка лисиці та сама, що й лиса, проте подає п’ять етнокультурних значень цього образу, на відміну від одного для лиса¹³.

У СУМі фаунонім *лис* тлумачать так: „1. Хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; самець лисиці; хутро цієї тварини. 2. перен. Про хитру, лукаву людину”¹⁴.

Походження назви частіше виводять від **vleipso(-sā)* та зближують з латинським *vulpēs*, хоча, як зазначають дослідники, „загальноприйнятої етимології не має... Складність встановлення індоєвропейської проформи пояснюється тим, що назви лисиці, очевидно, видозмінювалися в різних мовах під впливом табу”¹⁵.

Загалом, як засвідчує світова етнокультурна традиція, до образу лиса зверталися письменники в Німеччині, Франції, Нідерландах, Бельгії, Італії, інших країнах. Сам Іван Франко у післямові до видання 1896 року „Хто такий „Лис Микита” і звідки родом?” писав:

Повість про нього не вдумана, а взята з книжок і давніших, здалека занесених оповідань, зладжених ще в латинській мові людьми книжними, духовними”, додаючи, що він бажав „не перекласти, а переробити стару повість про лиса, зробити її нашим народним добром, надати їй нашу національну подобу. Я, щоб так сказати, на чужий, позичений рисунок накладав наші руські кольори”¹⁶.

¹¹ Г. Бидерманн, *Енциклопедія символів*, ред. и предисл. И. Свенцицкой, Москва 1996, с. 150.

¹² В. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996, с. 150.

¹³ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Київ 2006, с. 334–335.

¹⁴ *Словник української мови*: в 11 т., ред. І. Білодіда, Київ 1973, Т. 4, с. 489.

¹⁵ *Етимологічний словник української мови*: в 7 т., ред. О. Мельничук, Київ 1989, Т. 3, с. 240–241.

¹⁶ І. Франко, *Лис Микита. Коли ще звірі говорили*, упоряд. О. Яремчук, Київ 2008, с. 7–8.

Щодо Марії Конопницької, то вона, очевидно, також була добре обізнана з літературної традицією, тому, будуючи текст про боротьбу між добром і злом, справедливістю і неправдою, милосердям і жорстокістю, цілком умотивовано використала образ лиса як символ звіра хитрого, підступного, жорстокого, який у творах для дітей понесе заслужену кару за свої зlodіяння.

Зазначимо, що на концептуалізації анімалістичних образів загалом і у творах для дітей зокрема суттєво позначилися народні уявлення про перевтілення людей у тварин, які зумовили традиційне зіставлення поведінки людини і тварини, у випадку з лисом насамперед за ознакою хитрості. В. Кононенко зазначає:

Українська мова, засвоївши спільну систему образів-символів світу природи, водночас внесла в їх інтерпретацію власний національно-культурний компонент, зокрема шляхом виявлення нових особливостей поведінки, характеру тварин тощо. Введення образного підґрунтя надало мовному узусу нові можливості слововживання, сполучуваності, розширило інтенційні властивості... назв тварин¹⁷.

Усе це повною мірою стосується й об'єктивації фаунонімічних образів у польській лінгвокультурі.

Повертаючись до досліджуваних текстів, констатуємо, що в обох випадках зображення лиса є правдивим, яке, з одного боку, відповідає національній етнотрадиції, а з іншого – передає світовідчуття письменника.

Так, в українській етнокультурі лис – це хижий ссавець родини собачих із цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; символ хитрощів, спритності, улесливості, підступності, лицемірства, зловмисності, пожадливісті, ненаситності, жорстокості¹⁸. Підтвердження такому знаходимо у фразеології, пареміології, художніх текстах. Науковці наводять низку прислів'їв, приказок, фразеологізмів на зразок: „Лис може втратити зуби, але не апетит”, „Лис старіє, але не добріє”, „Лис краде, поле бачить”, „У вічі як лис, а за очі як біс” та

¹⁷ В. Кононенко, *Символи української мови*, с. 148.

¹⁸ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, с. 334.

ін.¹⁹ або хитрий, як лис, лисом підшитий, лисом витися²⁰, а також часто посилаються на казковий образ Лиса Микити як уособлення хитрого, спритного, підлого чоловіка.

Художньо довершеним, різноплановим є концептуалізований образ лиса в казкових текстах Марії Конопницької та Івана Франка. Насамперед це демонструє розгалужена система номінацій. Хоча основним вербалізатором, як і в етнотрадиції, є лексема *лис*, проте авторське прагнення до індивідуалізації образу зумовило використання як продуктивних особових назв: в українській літературі – це *Лис Микита*, у польській – *Шпондерок*, пор.: *Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий* [ІФ, с. 200] і *А в тій ямі мешкав лис Шпондерок, славний на всю околицю куролов...* [Кон., с. 29]. Обидва автори уже через номінації концепту намагаються розкрити лисячу вдачу. Зокрема, у казці М. Конопницької це засвідчують такі оцінно-марковані назви, як *розбийник, розбишака, негідник, харцизяка, мерзотник, куролов*, напр.:... *а тепер-от упала на нього частина покари за те, що що так легковажно повірив розбийникові* [Кон., с. 181] або *Одначе там наздогнав його розбишака Шпондерок* [Кон., с. 170]. У Франкових текстах лис – передусім *зłodий, брехун, обманщик*, напр.: *Ах ти, брехун! Ах ти обманщик!* [ІФ, с. 209].

Разом із тим обидва письменники використовують чимало авторських назв, які відповідають їхній інтенції, тематичному задуму твору та демонструють особливості творчої манери. Так, Конопницька вживає багато іронічно забарвлених назв, у тому числі парафрастичного типу, на зразок *шляхетний звір, Великий Лис, заброда, пустельник, сновίδα, ваша милість, великий приятель людства, великий вчений* та под. напр.: *Але поштивий краснолюдок... мав його за найшляхетнішого звіра* [Кон., с. 179] чи *Таж я Шпондерок, учений автор численних книг...* [Кон., с. 84], а І. Франко, відповідно до текстового задуму, називає свого лиса *царем, царем звірів, Гостромислом* і водночас *потворою, проявою, чудовищем* і под., напр.: – *Йди на землю і будь царем звірів...* [ІФ, с. 207] або *Всім цікаво знати, що воно за проява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити* [ІФ, с. 207].

¹⁹ Там само.

²⁰ В. Кононенко, *Символи української мови*. с. 150.

За допомогою номінацій авторам вдається створити неперевершені описи, які мали б зацікавити юних читачів, пор.: *Тож отой шляхетний звір і отой Великий Лис, вождь татар, що забирали в ясир курей і когутів, – це одна особа?* [9, с. 180] та *Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій... Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього...* [ІФ, с. 204] та виразити оцінне ставлення до казкового персонажа, пор.: – *І що то за мерзотник! І що то за катюга!... Та невже нема ради на того злодія?* [Кон., с. 13] або *Це ж, виходить, він мешкав під дахом лихого харцизяки* [Кон., с. 181] і *Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра,... аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає* [ІФ, с. 204].

Загалом номінативне поле досліджуваного концепту охоплює і словотвірні похідні, і різні тропеїчні одиниці, і парафрастичні утворення, пор.: *Кроки все ближчали і вже були біля самісінького входу до лисової нори* [Кон., с. 179]; *Того самого лиса, що вдавав із себе пустельника* [Кон., с. 77]; – *Мене обікрали!.. – крикнув голосно той негідник, наче найшляхетніший звір, у якого кривдник відбирає плоди його праці* [Кон., с. 142]; *Напишіть просто, що ви зустріли великого приятеля людства на ймення Шпондерок – прошу не забути це ім'я! – великого вченого, автора багатьох досліджень, словом, лиса виняткової натури, гідного найвищого захоплення...* [Кон., с. 31] та... *він обережененько, лисячим звичаєм, виліз із нори* [ІФ, с. 203]; *Наш Микита закрутився, мов муха в окропі, що тут робити?* [ІФ, с. 201]; *Всі хотіли хоч здалека подивитися на нового гостя* [ІФ, с. 206].

Загалом сприйняття концепту в авторських текстах формується за допомогою етнокультурних, релігійних та інших смислів. Авторські (художні) концепти, що існують у свідомості письменника, наближені до потенційних образів, що виникають у результаті зіткнення загальнонародного розуміння з індивідуально-авторським. За словами В. Старка, „до концепту ми зараховуємо не лише набір необхідних і достатніх ознак, пов'язаних тільки з правильним називанням чи також із сутністю речі, а ще набір певним чином структурованих, повторюваних, стабільних асоціативних ознак”²¹. Отож, семантика концепту

²¹ В. Старко, *Концепт гра*, Луцьк 2007, с. 30.

виявляється в численних контекстуальних вживаннях, на основі чого вичленовуються його смислові характеристики як власне фактуальні, так і оцінно-коконативні, як ядерні, так і периферійні.

Аналіз досліджуваних текстів показав, що концепт „лис” є полісемантичним. До ядерних у його семантичній структурі, як і в етнотрадиції, у творчості обох авторів належать такі смисли:

- ‘той, що є хитрим’, напр.: *Однак хитрий Шпондерок не подавав і знаку... [Кон., с. 29]* і – *Та це непогано, що вони мене так бояться, – подумав собі хитрий Лис [ІФ, с. 206];*
- ‘підступним’, напр.: – *Я готовий роздобути для шановного колеги сотню пер за дрібну, дрібнісіньку, крихітну, як ця піщинка, послугу! [Кон., с. 85]* і – *Такого звіра не видано, не чувано, відколи світ світом і ліс лісом... На цьому можна добре виграти [ІФ, с. 206];*
- ‘лицемірним’, напр.: – *Навертати заблудливих гусок на праведний шлях – ось моє покликання! Допомогати сиріткам їх випасати – ось велика мета мого життя!... Знаєте, шановний колего, що я маю дуже м’яке серце! [Кон., с. 31]* і – *Сьогодні святий Миколай, ... ожививши мене своїм духом, мовив: „Звіре Гостромисле!... Йди на землю і будь царем звірів, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити моїх звірів” [ІФ, с. 207];*
- ‘облесливим’, напр.: – *Ох! – із запалом вигукнув Шпондерок. – Маю честь привітати вченого колегу! Моє життя також спливає за порпанням у книжках [Кон., с. 30]* і – *Підступіть ближче, я вам усе розповім, – лагідно і солодко говорив Лис [ІФ, с. 206];*
- ‘небезпечним’, напр.:... *з лісових хащів виглядає і глипає на неї блискучий і хитрий погляд, палочий і лютий погляд заброди Шпондерка, ... що тільки ї винюхував, де б який ласий шматок поцупити [Кон., с. 77]* і – *Он там... Он там... Он там... Ой, та ї страшно ж! Ой, та ї лоте ж!... – Стійте лишень, я вам покажу себе [ІФ, с. 206].*

Марія Конопницька більшою мірою акцентує увагу на надзвичайній кровожадності, ненажерливості лиса, що демонструють відповідні смисли, як-от: ‘той, що є надзвичайно жорстоким’, напр.: *Тим часом Шпондерок загриз останню гуску, облизав скривавлену пащу ї поглянув на поле бою палочим поглядом [Кон., с. 92]* або *Хижий Шпондерок дотримав грандіозної обітници ї увесь лютий гнів за те, що гуски*

знов ожили, вилив на убоге звірятко [Кон., с. 169]; ‘злим’, напр.: *І він посунув до лісу, скипаючи від злості й лото форкаючи* [Кон., с. 142]; ‘ненаситним’, напр.: *Шпондерок... щойно зловив й задушив голуба, тож був ситий, схрумавши його до останньої кісточки* [Кон., с. 142], а відтак, ‘бридким і гидким’, напр.: – *Не залишу тебе тут біля того бридкого лиса, біля того гидкого розбійника* [Кон., с. 170].

Ядерними у семантиці концепту „лис” у казці Івана Франка, крім вказаних, є ще такі смисли, як: ‘той, що є нахабним і самовпевним’, напр.: *Дійшло до того, що він у білий день вибирався на полювання і ніколи не вертався з порожніми руками* [ІФ, с. 200] або *Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього* [ІФ, с. 200]; ‘пихатим’, напр.: *Надзвичайне щастя і його хитрість зробили його страшенно гордим* [ІФ, с. 200]; ‘хвальковитим’, напр.: – *Що ви собі думаєте! Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з базару курку вкраду* [ІФ, с. 200]; ‘страшним’, напр.: *Тим часом поголошка про страшного звіра розійшлася геть по всьому лісі* [ІФ, с. 206].

Нерідко в одному контексті реалізується відразу по декілька концептуальних ознак, як-от у контекстах:... *а що цей негідник був не лише жорстокий, а ще й лицемірний* [Кон., с. 142] і... *то не було сміливішого, вигадливішого чи спритнішого злодія* [ІФ, с. 200].

Обидва автори акцентують увагу на місці проживання лиса – лісі, норі, що засвідчує семантична ознака ‘звір за місцем локалізації’, пор.: *Тим часом із цієї нори обережно вигулькнула гостра руда морда...* [Кон., с. 83] *та... він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився в ньому з головою і заснув...* [ІФ, с. 203]. При цьому в Марії Конопницької нора частіше асоціюється з ямою, коморою, напр.: *А в тій ямі мешкав лис Шпондерок...* [Кон., с. 29]. Окрім того, письменниця демонструє глибокі знання щодо побудови, розташування лисячих нір, напр.: *Зазвичай лис вибирався з нори надвечір, а приходив уранці. З тією різницею, що, виходячи, він протискався вузьким підземним ходом, що вів просто до села, а вертався широким ходом з боку лісу – такий уже був ситий і гладкий* [Кон., с. 29] або *Хитрий лис мав кілька нір: одну викопав у бору, а друга чи третя виходила в поле* [Кон., с. 28]. Натомість в Івана Франка нора для лиса – це насамперед домівка, хата, напр.: *Вже добре стемніло, коли Микита добіг до лісу, де була його хата* [ІФ, с. 203].

Для обох письменників важливо, щоб уявлення про лиса були зрозумілими й близькими дітям, тому й наголошують на типовій для цього звіра любові до курей, качок, гусей, заради яких він готовий ризикувати, проявляти спритність, вигадливість, пор.: *А вже як вибереться на лови – чи то до курника, чи до комори, то не було сміливішого, вигадливішого чи спритнішого злодія* [ІФ, с. 200] і *Сидів Шпандерок у кутку своєї комори й закінчував обгризати когута, пір'я якого розлетілося по всій ямі* [Кон., с. 29] або – *Бо лише куряче сокотіння і півняче кукурікання, не кажучи вже про гусяче гелготіння, децю заспокоюють мої нерви* [Кон., с. 178].

І Марія Конопницька, й Іван Франко добре обізнані з народними звичаями, що стосуються боротьби людей проти лисів, частіше безуспішної, пор.: *Скільки разів гонили його стрільці, цькували його хортами, ставили на нього капкани або підкидали йому отруєного м'яса, нічим не могли його доконати* [ІФ, с. 200] і – *Тут треба горщик із жаром узяти і того мерзотника з нори димом викурити!... Гукайте хлопчаків і рушайте на лиса з лопатами* [Кон., с. 14] або *Це жінки й дівчакі поверталися з полювання на лиса. І повернення не було триумфальним* [Кон., с. 29].

Як і в народній традиції (Стара лисиця від собак захиститься), об'єктивується в текстах інформація про протистояння лиса і собак, зокрема у Франка: *Псів уже наш Микита не одурить. Зараз пронохали, хто він, загарчали та як кинуться до нього* [ІФ, с. 201] та помітно образніше в М. Конопницької, напр.: *Шпандерок відчував гостру неприязнь до того песика Гася. – Паскудний псисько! – не раз казав він сам до себе, спльовуючи й глузливо кривлячись. – Ніколи не бачив бридкішого створіння!... Таж він рудий, як отой Юда-зрадник!* [Кон., с. 78].

Для стильової манери Конопницької більшою мірою властиве зосередження уваги на зовнішній характеристиці лиса, що дає змогу виділити семантичний компонент 'той, що має характерну зовнішність', в реалізації якого задіяні різні партоніми, як-от очі, зуби, пазурі тощо, напр.:... *із кущів край лісу час од часу вигулькує трикутна паща лиса,... а що вже морда – то геть розбишацька* [Кон., с. 89]. У Шпандерка палючі очі і гострі зуби (...*гостра руда морда з палочими очима й напрочуд міцними гострими зубами* [Кон., с. 83]); міцні пазурі

(*І яка ж то сила в його пазурах* [Кон., с. 13]); вуса, як мітли (*Тут він глибоко зітхнув, що вуса стали йому сторч, як дві мітли* [Кон., с. 178]). Авторка часто наголошує на рудому кольорі шерсті тварини: *Клапті рудої – лисячої – шерсті зачепилися за стеблини, за листочки* [Кон., с. 169]. На думку Г. Бідерманна, саме рудий колір хутра, що нагадує вогонь та зумовлює „зарахування звіра до свити диявола”, визначає символізацію образу лиса²².

Натомість Франко зовнішність Лиса Микити змальовує більшою мірою після того, як він побував у бочці з фарбою: відтак у нього *хвіст, мов з міді вилитий* [ІФ, с. 204], а сам він *покритий не то лускою, не то їсаковими колочками* [ІФ, с. 204].

Помітно розширюють семантику концептуалізованого образу індивідуально-авторські смисли, як-от у Конопницької: ‘той, що видає себе за вченого’, напр. – *Ох! – із запалом вигукнув Шпондерок... Я також пишу велике дослідження про розвій годівлі курей і голубів на селі. Я навіть розробляю проект нового способу будівництва курників* [Кон., с. 30]; ‘любить іронізувати’: *Зрозумійте, любий колего, що вроджена скромність не дозволяє мені ширше розводитися про свої чесноти* [Кон., с. 31] або *Навертати заблудлих гусок на праведний шлях – ось моє покликання!* [Кон., с. 31]; ‘фантазувати’: *Моя мати була сновиди і я успадкував од неї цю недугу!... Буває, ніч чорна, хоч в око стрель, а я, бідолашний звір, блукаю собі там між курниками, помежи хлівцями* [Кон., с. 178] або у Франка, де лис – це ‘той, що лицемірно видає себе за справедливого царя звірів’, напр.: *Лис Микита був добрим царем, справедливим і м’якосердим, тим більше, що тепер не треба було самому ходити на лови, засідати, мордувати. Все готове... приносили йому послужливі міністри* [ІФ, с. 208]; ‘є релігійно обізнаним’: *Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини, ...ожививши мене своїм духом* [ІФ, с. 207]. Крім того, І. Франко, змальовуючи лиса, вводить етнонаціональний компонент, напр.: *Але як молоді Лисички в народних вбраннях задзявкотили тоненькими тенорами, то цар не міг втриматися. Його серце було переповнене, його обережність заснула, й він, піднявши морду, задзявкав і собі*

²² Г. Бідерманн, *Енциклопедія символів*, ред. и предисл. И. Свенцицкой, Москва 1996, с. 150.

по-лисячому [ІФ, с. 209] (Микиту підводять Лисички в українських народних строях).

Очевидно, обидва письменники свідомі того, що пишуть для дітей, тому нерідко називають лиса *бідолашним, бідолохою, нещасним, бідним*, виявляючи, щоправда, у такий спосіб не стільки співчуття, скільки іронічне ставлення до нього, пор.: *Але цим разом бідний Микита таки помилився* [ІФ, с. 200] або *Аж скрикнув бідолоха. А це що таке? З переляку він кинувся тікати, але сам від себе не втечеш* [ІФ, с. 204] та *Заплакав поштивий Теревенько над таким сумним кінцем нещасного звіра...* [Кон., с. 181].

Проведені спостереження повною мірою підтверджують думку Старка щодо обов'язкового аксіологічного складника в семантичній структурі концепту²³. В обох досліджуваних текстах концепт „лис” яскраво оцінно забарвлений. Проте в повісті-казці Конопницької він більшою мірою негативно маркований, тому основними компонентами символічного значення є ‘підлість’, ‘підступність’, ‘жорстокість’, ‘пожадливість’, ‘лицемірство’, що конотують осуд, засудження, несприйняття. Натомість у казці Франка компонентами відповідного символічного значення є насамперед ‘хитрість’, ‘спритність’, ‘відчайдушність’, ‘кмітливість’, які конотують поблажливе, іронічне ставлення до цього звіра.

Засобами лінгвалізації в аналізованих текстах обох авторів виступають численні тропеїчні засоби, як-от епітети *сміливий, вигадливий, спритний, страшний, лихий, дивний* та ін., у тому числі метафоричні: *бистрий і хитрий погляд, палочий і лотий погляд*, іронічно марковані: *справедливий, добрий, м'якосердий, шляхетний*; метафори *лагідно і солодко говорив, мудрість світилася в його очах* та ін.; порівняння: *мов муха в окропі, вдавав із себе пустельника*; іронічно конотовані парафрази: *цар звірів, шляхетний звір*; фразеологізми: *прикипів до лиса душею, Лиса й сліду нема* тощо. Письменники, відповідно до жанру, використовують поширені в казках гіперболізовані вислови на зразок: *...а лис мусив би забратися туди, де козам роги правлять* [Кон., с. 170] або *Такого звіра не видано, ні чувано, відколи світ світом і лис лісом* [ІФ, с. 206].

²³ В. Старко, *Концепт гра*, с. 30.

Про обидві казки можна сказати, що вони жорстокі, але справедливі. Зло, обман обов'язково мають бути покарані. У казці-повісті Конопницької краснолюдок Теревенько, який фальшує історію, не випадково потрапляє до підступного лиса Шпондерка, допомагає йому в його підлих діях проти сирітки Марисі, за що і покараний – згорають його пера й рукопис, а сам він так і не може зустрітися з іншими краснолюдками і буде мандрувати один, бо його товариші підуть іншим шляхом. За байдужість до тих, кого знає, зокрема дівчинки-сирітки, яку образив хитрий лис, життям поплатився й інший герой твору – хом'ячок.

Однаково суворо за погані вчинки наказані в обох творах і головні персонажі Лис Микита та лис Шпондерок. Першого, розкривши обман, розірвали звірі, другого у відчайдушному поєдинку смертельно поранив хом'як, пор.: *...люті за те, що так давали йому дурити себе, всі кинулися на нещасного Микиту і розірвали його на шматочки* [ІФ, с. 209] і... *але із Шпондерка витекло життя... Отак один дрібний хом'як, спокутувавши смертю свою колишню байдужість до спільних справ, урятував цілу околицю від лихого і підступного злодія* [Кон., с. 170].

Загалом обидва автори в змалюванні лиса виходять із його подібності до людини, коли найбільш поширені і національному світогляді ознаки звіра стають фіксованими носіями певних людських рис. Насамперед це усвідомлюють діти, які розмовляють із тваринами, вважають їх добрими, розумними або ж, навпаки, небезпечними і злими. Подібними до дітей багато в чому були і наші предки, для яких тваринний світ був водночас близьким і загадковим. Протягом віків людина збагачувала спектр найменувань, ознак, властивостей тощо з огляду на свої уявлення, оцінки. Усе це знайшло своє підтвердження в проаналізованих текстах. Спираючись на народне розуміння анімалістичних образів, Конопницькій та Франку вдалося створити переконливий казковий персонаж – лиса, який не може не сподобатися юним читачам.

Проведений аналіз засвідчив, що в досліджених текстах об'єктивується когнітивно багатогранний, полісемантичний, оцінно забарвлений концепт „лис”, вибір якого, активність функціонування, розгалужена система номінацій, художньо-семантичне осмислення зумовлені особливостями лінгвоменталітету та світоглядно-естетичних пріоритетів двох авторів. Письменники, з одного боку, передали етнокультурне розуміння концептуалізованого образу, а з іншого – запропонували власне

потрагування. Загалом мовна концептуалізація цього анімалістичного образу характеризується процесами антропоморфної аналогізації, що ґрунтуються насамперед на знаннях про ознаки, поведінку тварини та її зв'язках із людиною, а також аксіологічних стереотипах етновідомості.

Дослідження підтвердило необхідність студіювання художнього мовомислення Конопницької та Франка як творчих особистостей, які помітно вплинули на розвиток і становлення національних мов. Подальших ґрунтовних досліджень потребують, зокрема, інші твори для дітей Франка, а Конопницьку український читач ще продовжує для себе відкривати.

LITERATURA

- Бидерманн Г., *Енциклопедія символів*, ред. и предисл. И. Свенцицкой, Москва 1996.
- Вільчинська Т., *Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.*, Тернопіль 2008.
- Гнідець У., *Література для дітей та юнацтва: концептуалізація поняття в контексті соціокультурного розвитку суспільства*, „Українська мова і література. Шкільний світ” 2011, № 1–2, с. 3–9.
- Етимологічний словник української мови*: в 7 т., ред. О. Мельничук, Т. 3, Київ 1989.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Київ 2006.
- Кагановська О., *Когнітивний підхід до проблеми текстових концептів*, „Наукові записки Кіровоградського державного педуніверситету імені В. Винниченка” 2000, Вип. 22, Ч. 1, с. 249–263.
- Кононенко В., *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996.
- Кононенко В., *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008.
- Ніконова В., *Трагедійна картина світу в поезиї Шекспіра*, Дніпропетровськ 2007.
- Русанівський В., *Мова літератури для дітей*, „Мовознавство” 2006, № 5, с. 3–14.
- Словник української мови*: в 11 т., ред. І. Білодіда, Т. 4, Київ 1973.
- Старко В., *Концепт гра*, Луцьк 2007.
- Франко І., *Коли ще звірі говорили* [передмова до видання 1903 р.], [в:] І. Франко, *Твори*: у 20 т., Т. 4, Київ 1950.

- Франко І., *Лис Микита. Коли ще звірі говорили*, упоряд. О. Яремчук, Київ 2008.
- Франко І., *Марія Конопницька*, в: Франко І., *Зібрання творів: у 50 т., Т. 33*, Київ 1982.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Кон. – Конопницька М., *Про краснолюджів і сирітку Марисю*, [пер. з пол. Л. Андрієвської], Київ 2017.
- ІФ – Франко І., *Лис Микита. Коли ще звірі говорили*, упоряд. О. Яремчук. Київ 2008.

SUMMARY

THE CONCEPTUALIZED IMAGE OF THE FOX IN THE WORKS FOR CHILDREN BY MARIA KONOPNYTSKAYA AND IVAN FRANKO: A LINGUISTIC ANALYSIS

The study is devoted to the linguistic and cognitive analysis of the conceptualized image of the fox in the prose work of Maria Konopnicka and Ivan Franko. Works for children are one of the most important means of national and cultural education and learning the native language. In the course of the research, many commonalities were found in the objectification of the concept of “fox” in Ukrainian and Polish linguistic cultures due to similar ethno-cultural semantics, the territorial proximity of the lands where the writers come from, as well as a lot of individual ones that testify to the author’s priorities and preferences. The conducted analysis showed that the concept of “fox” is characterized by an extensive system of nominations, is polysemantic, cognitively multifaceted, axiologically marked, and requires further thorough study, primarily in a comparative aspect.

Keywords: concept, linguistic-cognitive analysis, verbalization, author’s picture of the world, Ivan Franko, Maria Konopnicka.